

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

НОВИК ЛЮДМИЛА МИКОЛАЇВНА

УДК 159.922.8:159.923.2

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СУБ'ЄКТНОСТІ В
ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ-2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі соціальної психології та психотерапії
Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова,
Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, професор
Ставицька Світлана Олексіївна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри соціальної психології та психотерапії.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор
Просандєєва Людмила Євгеніївна,
Київський національний університет
культури і мистецтв,
декан факультету культурології;

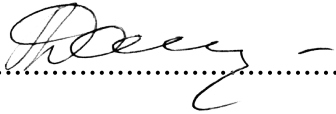
кандидат психологічних наук, доцент
Мешко Олександр Іванович,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
доцент кафедри психології.

Захист відбудеться 26 грудня 2015 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий..... листопада 2015 року

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради..........Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Трансформації, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, впливають на становлення й розвиток свідомості, самосвідомості, а також суб'єктності молоді людини. Розбудова демократичного суспільства в Україні ставить вимоги до розвитку ініціативної, відповідальної, самостійної особистості, здатної до активного перетворення себе та довкілля. Ці завдання безпосередньо пов'язані з розвитком у молоді суб'єктності як складної системно-інтегративної властивості особистості, яка робить її автономною у своїх життєвих проявах та є результатом освоєння соціального досвіду.

Проблема суб'єктності була предметом вивчення в зарубіжних теоріях, де розвиток суб'єктності особистості загалом та в юнацькому віці зокрема розглядається як пов'язаний з ідентифікацію та інтеріоризацію батьківського авторитету (З. Фрейд); набуттям особистісної автономії як незалежності, свободи та відповідальності (Г. Крайг, Ф. Райс); самоідентичністю (Е. Еріксон); саморегуляцією, самоконтролем та самоефективністю (А. Бандура); незалежністю мислення й саморегуляцією поведінки (Дж. Хілл); самовираженням та самоздійсненням (Р. Хевігхерст); розвитком когнітивних процесів (Ж. Піаже); внутрішніми силами особистості, її здатністю цілеспрямовано осмислювати теперішнє, що включає в себе й майбутнє, і минуле (Ф. Перлз); розвитком «Самості» і становленням «Я-концепції» (К. Роджерс).

У радянській та вітчизняній психології розвиток суб'єктності особистості розглядається у зв'язку з: процесом привласнення цінностей, зразків поведінки, які формують полісуб'єкта розвитку (О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, В. В. Давидов); активністю, що є основою розвитку особистості в якості суб'єкта (Л. І. Божович); ідеєю саморозвитку як вільного спричинення, яка розкриває «Я» людини за рахунок осмислення чотирьох його граней (ідеальне, іманентне, трансцендентне, трансфінітне (А. В. Петровський); континуальною суб'єктною здатністю особистості до усвідомлення (В. О. Татенко); зі здатністю не тільки відображати світ, а й творити його, виступати чинником змін у ньому й у собі (В. А. Чернобривкіна); з полісуб'єктною взаємодією, спрямованою на перебудову себе і світу (Ю. В. Лановенко); з екофасилітативним підходом до процесів реконструкції можливостей людини в умовах системних переходів і змін (П. В. Лушин); психологічними механізмами зародження й здійснення особистості як суб'єкта власної життєдіяльності (С. Д. Максименко).

Ряд публікацій безпосередньо присвячені дослідженню розвитку суб'єктності в підлітковому та юнацькому віці, де предметом вивчення дослідників є: суб'єктність учбової і професійної діяльності та самовизначення (І. С. Булах, Л. А. Головей, Л. В. Долинська, В. Т. Кудрявцев, М. О. Щукіна); процес відкриття межі між реальною та ідеальною формою дорослості, що носить авторський характер (Д. Б. Ельконін).

Є дослідження, присвячені вивченню окремих психологічних чинників розвитку суб'єктності: цілепокладання (А. С. Мельничук, Ю. М. Швалб); самопізнання та саморозуміння (Л. В. Меньшикова, Т. А. Ольхова, Н. І. Протасова); самоставлення (С. В. Пантілеєв, В. В. Столін), самоповаги (І. С. Кон, О. Г. Спіркін, І. І. Чеснокова), самооцінки та рівня домагань (Л. В. Божович, М. Й. Боришевський, Б. С. Братусь, І. С. Кон, Г. І. Меднікова) як компоненти самосвідомості; самоповаги як компонента людського самоздійснення, життєтворчості, прагнення до самовираження (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, Т. М. Титаренко);

самоцінності особистості (Л. Є. Просандєєва); особистісної автономії як результату освоєння соціального досвіду (І. Д. Бех).

Утім, системного дослідження чинників розвитку суб'єктності не проводилося, тоді як їх виявлення й врахування в організації життєдіяльності молоді сприятиме актуалізації особистісної активності юнацтва щодо реалізації власного суб'єктного потенціалу. Таким чином, соціальна значущість проблеми та її недостатнє вивчення в психологічній літературі обумовили вибір теми нашого дослідження: «*Психологічні чинники розвитку суб'єктності в юнацькому віці*».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дослідження входить до плану науково-дослідних робіт кафедри соціальної психології та психотерапії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти» й затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 9 від 30 березня 2007 р.) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 3 від 28 квітня 2009 р.).

Мета дослідження: здійснити теоретичне та емпіричне дослідження психологічних чинників розвитку суб'єктності в юнацькому віці; розробити та впровадити комплексну програму розвитку суб'єктності юнаків і дівчат.

Відповідно до мети в основу дисертаційного дослідження покладено *припущення* про те, що розвиток суб'єктності особистості юнацького віку детермінований психологічними чинниками (афективними, когнітивними, мотиваційними, конативними), актуалізація яких активними соціально-психологічними методами навчання сприятиме підвищенню ефективності цього процесу.

Завдання дослідження:

1. Обґрунтувати теоретичні підходи до вивчення проблеми психологічних чинників розвитку суб'єктності особистості юнацького віку.
2. Емпірично виявити провідні психологічні чинники розвитку суб'єктності в юнацькому віці.
3. Визначити критерії, показники та рівні розвитку суб'єктності в юнацькому віці.
4. Обґрунтувати, розробити та апробувати програму розвитку суб'єктності особистості юнацького віку.

Об'єкт дослідження: розвиток суб'єктності особистості юнацького віку.

Предмет дослідження: психологічні чинники розвитку суб'єктності в юнацькому віці.

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, порівняння та узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження; *емпіричні* – спостереження, індивідуальні та групові бесіди, тестування, констатувальний та формувальний експерименти; *методи статистичного аналізу* – U-критерій Манна-Уїтні, факторний аналіз, t – критерій Стьюдента, методи комп'ютерної обробки експериментальних даних (програма SPSS 18). Для досягнення поставлених цілей дослідження застосовано комплекс психодіагностичних методик: тест 20-ти висловлювань (модифікований на основі методики вивчення емпіричних установок особистості М. Куна, Т. Макпарленда), тест «Смисложиттєві орієнтації» (Д. О. Леонтьєв), тест «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич), методика самоставлення (МИС) (С. Р. Пантелєєв), «Визначення загальної самооцінки» за процедурою тестування (Г. М. Казанцева), методика «Шкала для вимірювання рівня самоповаги» (М. Розенберг), методика «Діагностики оцінки самоконтролю у спілкуванні» (М. Снайдер), методика «Діагностика реалізації потреб в саморозвитку» (Н. Р. Молочнікова), методика «Тактика

поведінки в конфліктній ситуації» (К. Томас), опитувальника «Особистісної автономії для підлітків і юнаків» (авт. М. Нум, адапт. і стандарт. І. В. Корчікової).

Експериментальна база дослідження. Чернігівський державний інституту економіки і управління, Чернігівський національний технологічний університет, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка. Дослідження проводилось зі студентами 1-х та 3-х курсів упродовж (2006-2014р.). Остаточна вибірка склала 200 респондентів, із них: 102 дівчини і 98 хлопців.

Наукова новизна й теоретичне значення дослідження полягають у тому, що вперше: здійснено системне теоретико-експериментальне дослідження психологічних чинників розвитку суб'єктності в юнацькому віці; обґрунтовано критерії (диспозиційність, самопотенціювання, атрибутивність) та механізми (самопізнання, самовизначення, саморегуляція, саморозвиток) розвитку суб'єктності особистості юнацького віку; емпірично визначено провідні психологічні чинники, які впливають на розвиток суб'єктності в юнацькому віці й забезпечують його позитивну динаміку: *афективні* (самооцінка, самоствалення, самоповага); *когнітивні* (рефлексивність, образ-Я, цілепокладання); *мотиваційні* (потреба в саморозвитку, ціннісні орієнтації, смисложиттєві орієнтації); *конативні* (самоконтроль, самоуправління, автономність), а також кількісні показники та змістові характеристики рівнів (низький, середній, високий) розвитку суб'єктності юнацтва за визначеними чинниками;

- обґрунтована й розроблена модель та комплексна програма актуалізації потенціалу суб'єктності особистості в юнацькому віці;
- *уточнено і поглиблено* систему знань про сутність, зміст та особливості розвитку суб'єктності особистості юнацького віку;
- *набули подальшого розвитку* наукові положення про форми й методи актуалізації суб'єктного потенціалу юнацтва.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що апробований пакет психодіагностичних методик для визначення психологічних чинників впливу на розвиток суб'єктності в юнацькому віці, а також авторська *«Програма актуалізації потенціалу суб'єктності в юнацькому віці»* та розроблені за результатами теоретичного й експериментального дослідження *психолого-педагогічні рекомендації* щодо розвитку суб'єктності особистості юнацького віку можуть бути використані викладачами, психологами, соціальними педагогами психологічних служб різних закладів освіти та вищих навчальних закладів для їх практичної роботи з юнаками й дівчатами з метою актуалізації їх суб'єктного потенціалу. Матеріали дослідження можуть бути використані для лекційних курсів з таких дисциплін, як «Конфліктологія», «Психологія розвитку», «Вікова психологія» та «Педагогічна психологія».

Апробація та впровадження результатів дослідження. Результати дослідження оприлюднені на *10 Міжнародних науково-практичних конференціях, 3 Всеукраїнських науково-практичних конференціях*, а також звітних наукових конференціях викладачів Чернігівського державного інституту економіки і управління (2006-2014р.р.), Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, 2008-2014 рр.); на засіданнях кафедри соціальної психології та психотерапії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (2012-2015 рр.).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* в навчально-виховний процес Чернігівського державного інституту економіки і управління - кафедра «Соціальної роботи» (Довідка № 302-04/283 від 08.05.2012 р.), (Довідка № 302-04/737 від 20.12.2013 р.) та

кафедра «Обліку і аудиту» (Довідка № 302-04/259 від 25.04.2012 р.), (Довідка № 302-04/736 від 19.12.2013 р.); Чернігівського Національного технологічного університету – кафедра «Соціальних наук і технологій» (Довідка № 903/04-986 від 25.03.2015 р.), Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка – кафедра «Соціальної педагогіки» (Довідка №13 від 06.05.2015).

Публікації. Зміст та результати дисертаційної роботи відображено у 24 публікаціях автора з них: у 6-ти одноосібних статтях у вітчизняних фахових виданнях; 1-й статті в зарубіжному виданні, 17-ти матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження й складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, списку використаних джерел (316 найменувань, із них 5 іноземними мовами) та 10 додатків (на 78 сторінках). Основний зміст дисертації викладено на 176 сторінках. Робота містить 23 таблиці та 8 рисунків на 30 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 286 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі – *«Теоретико-методологічні засади дослідження суб'єктності особистості юнацького віку»* – висвітлено результати теоретичного аналізу зарубіжних і вітчизняних досліджень феномену розвитку суб'єктності особистості юнацького віку; окреслено сутність поняття «суб'єкт», «суб'єктність», «суб'єктивність»; визначено критерії, механізми та основні психологічні чинники суб'єктності юнаків; представлена теоретична модель чинників розвитку суб'єктності в юнацькому віці.

На сьогодні суб'єктна проблематика посідає одне з чільних місць у психолого-педагогічних зарубіжних та вітчизняних дослідженнях і розкривається через різні аспекти: пізнавальної активності й життєдіяльності особистості (К. О. Абульханова-Славська), особистісно-діяльнісного й особистісно-орієнтованого навчання (І. Д. Бех, С. Д. Максименко, І. С. Якиманська), професійної діяльності (Є. О. Климов, В. Д. Шадриков), неадаптивної активності (В. А. Петровський), соціогенезу (О. Г. Асмолов, В. С. Мухіна), суб'єктогенезу (З. С. Карпенко, В. І. Слободчиков), свідомої саморегуляції довільної активності (О. О. Конопкин) та ін. Теоретико-методологічні проблеми дослідження суб'єктності в зарубіжній психології представлені роботами А. Адлера, Е. Еріксона, К. Роджерса, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Юнга та ін. Традиційним при розгляді проблематики суб'єктності для західної психології є акцент на внутрішніх силах особистості, її вольовій спроможності протистояти соціальному тиску, що нівелює суб'єктність.

Проблематика розвитку суб'єктності особистості також представлена дослідженнями різних її виявів та здатностей, зокрема: як здатність особистості перетворювати власну життєдіяльність на предмет практичного втілення (А. В. Брушлинський); бути чинником свого буття у світі (О. А. Тимошенко); якісну характеристику активності людини (К. О. Абульханова-Славська); специфічну людську якість, що формується в результаті соціалізованого виховання (В. І. Степанський); властивість особистості, яка набувається в життєдіяльності, кристалізованій у потенціях людини (В. О. Ядов); у процесі саморозгортання особистості, наростання суб'єктності як показника її зрілості (Т. М. Титаренко) та ін. Феномен та механізми суб'єктності досліджували (І. Д. Бех, О. М. Волкова, С. І. Дьяков, В. А. Петровський, В. О. Татенко), компоненти суб'єктного досвіду (О. К. Осницький), здібності суб'єкта (Н. В. Кузьміна), розвиток суб'єкта в онтогенезі (І. С. Булах, З. С. Карпенко, В. І. Слободчиков,

Г. А. Цукерман, І. Д. Фельдштейн); суб'єктність як властивість особистості (О. Г. Асмолов, О. Р. Бондаренко, А. О. Деркач, О. Б. Старовойтенко, М. В. Єрмолаєва) та ін.. Особливостям суб'єктності педагогів присвячені праці Р. Бернса, Л. В. Долинської, О. І. Мешка, І. А. Серьогіної, І. С. Якиманської; принципи організації освітніх систем, які розвивають суб'єктність, досліджували В. В. Давидов, С. Д. Максименко.

На основі проведеного теоретичного аналізу ми визначили, що критеріями розвитку суб'єктності в юнацькому віці є: *диспозиційність* – здатність юнаків і дівчат бачити спосіб досягнення своїх дій, аналізувати його, планувати досягнення поставленої мети (К. Абульханова-Славська, О. С. Штепа, В. О. Ядов); *самопотенціювання* – здатність знаходити, обирати й створювати засоби, необхідні для досягнення поставлених цілей, для реалізації того, що замислено (Л. В. Алексєєва, С. І. Дьяков, В. О. Татенко); *атрибутивність* – усвідомлене цілісне сприйняття й наділення себе якостями індивіда, індивідуальності, особистості, суб'єкта на шляху саморозвитку (Б. Г. Ананьєв, З. С. Карпенко, В. В. Селіванов та ін.).

Опрацювання вітчизняних і зарубіжних літературних джерел дає нам можливість розглядати суб'єктність як складну системно-інтегративну властивість особистості, яка відображає її здатність до активного усвідомленого перетворення себе й оточуючої дійсності, виражає характеристику свідомої самореалізації людиною своєї внутрішньої сутності, визначає її як суб'єкта життєдіяльності та робить автономною у своїх життєвих проявах.

Як зарубіжні, так і вітчизняні теорії психічного розвитку поклали початок суб'єктному підходу щодо розуміння розвитку особистості, зокрема в юнацькому віці, коли самосвідомість, включаючи всі компоненти структури «Я» особистості, динамічно розвивається, що сприяє розвитку суб'єктності юнацтва (Б. Г. Ананьєв, Р. Бернс, А. В. Брушлинський, І. С. Булах, О. Є. Гуменюк, І. С. Кон, Л. Ф. Обухова, С. Л. Рубінштейн, А. О. Реан, В. В. Селіванов, С. О. Ставицька, В. В. Столін, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко та ін.). Аналізуючи праці вчених, ми дійшли до висновку, що розвиток суб'єктності особистості юнацького віку зумовлений, передусім, визнанням себе автором у творенні власної психіки та власним вибором, які базуються й визначаються рівнем розвитку структурних компонентів самосвідомості особистості. Основні психологічні чинники розвитку суб'єктності особистості юнацького віку можна співвіднести, на нашу думку, зі структурними компонентами самосвідомості (*пізнавально-когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний*), оскільки в цей період відбувається її інтенсивний розвиток.

Таким чином, за результатами проведеного теоретичного аналізу *когнітивний чинник розвитку суб'єктності юнаків і дівчат включає в себе: рефлексивність, «образ-Я» та цілепокладання. Рефлексивність* – це здатність до: відображення образу «Я» та усвідомлення сутності своєї взаємодії з іншими людьми (Р. Бернс); поставити себе на місце іншого та засвоїти ставлення інших до себе (І. С. Кон); осмислено переживати сенс свого буття (М. Й. Варій). Яким буде «Образ-Я» та світу залежить від нашої інтенції, яка, як складова, суб'єктності визначає наші наміри, що реалізуються спочатку в думках та уяві, а потім у діях та вчинках (Т. Д. Марценківська); позитивне мислення юнацтва стосовно власного образу-Я створює підґрунтя для позитивної самооцінки та гуманних вчинків, сприяє особистісному зростанню (О. Є. Гуменюк). Здатність до «цілепокладання» свого психічного розвитку й себе як регулятора цього процесу є важливою характеристикою індивіда як суб'єкта психічної активності (З. С. Карпенко); співвідноситься з високим

рівнем здатності опрацювати образ цілі, осмислювати процес її досягнення та наслідки реалізації (Є. В. Селезньова, А. С. Мельничук). Саме здатність до цілепокладання дозволяє юнакам здійснювати вибір та будувати моделі майбутнього, передбачати перспективу та розробляти стратегію власного життя.

Афективний чинник розвитку суб'єктності в юнацькому віці включає в себе самооцінку, самоставлення та самоповагу. Самооцінка – це оцінка власних фізичних, інтелектуальних, комунікативних, емоційно-вольових, моральних якостей, своїх можливостей, ставлення до себе оточуючих, а також свого місця серед них (І. С. Кон). Якщо рівень самооцінки відповідає рівню домагань особистості, то людина правильно вибудовує стратегію і тактику своєї поведінки, що сприяє її успішному саморозвитку та реалізації власної суб'єктності. *Самоповага* – важливий компонент самосвідомості особистості, що виражає її узагальнене ставлення до себе і є чинником саморозвитку, іншими словами, розвитку власної суб'єктності. Самоповага визначає задоволеність собою, прийняття себе, позитивне ставлення до себе, а також узгодженість «Я реального» і «Я ідеального» (І. С. Кон, В. В. Столін). Юнаки й дівчата, які мають високий рівень самоповаги, упевнені в собі, самостійні, незалежні у своїх судженнях, задоволені життям, що сприяє позитивному розвитку їх самосвідомості та реалізації потенцій власної суб'єктності. *Самоставлення* як складова афективного чинника розвитку суб'єктності особистості виражає емоційно-ціннісне ставлення до себе. Самоставлення можна вважати проявом суб'єктної активності людини, яка усвідомлює себе як активного творця, будівника своєї психіки, життя загалом (Столярєнко Л. Д.). Процеси самопізнання й самоставлення знаходяться в постійній взаємодії (У. Кіреєва), що поєднує між собою когнітивні й афективні чинники розвитку суб'єктності.

Мотиваційний чинник розвитку суб'єктності в юнацькому віці включає в себе потребу в саморозвитку, ціннісні орієнтації та смисложиттєві орієнтації. Потреба в саморозвитку – фундаментальна здатність людини ставати й бути справжнім суб'єктом свого життя, перетворювати власну життєдіяльність в предмет практичного творення (А. В. Брушлинський, Є. І. Ісаєв, В. І. Слободчиков); це безперервний процес, у якому під впливом певних мотивів ставляться й досягаються конкретні цілі за допомогою зміни власної діяльності, поведінки чи себе, використовуючи форми самоствердження, самовдосконалення, самоактуалізації (В. Г. Маралов), де здатність до саморозвитку розуміється як реалізація суб'єктності (М. О. Щукіна, М. В. Єрмолаєва). Психологічні ресурси як сукупність можливостей саморозвитку в юнацькому віці існують, хоча їх потрібно актуалізувати, заохочуючи студентів до пошукової активності, підтримувати позитивне самосприйняття, щоб саморозвиток став «культурним стереотипом» (С. Б. Кузікова). *Ціннісні орієнтації* – спосіб, яким людина диференціює об'єкти за їх значущістю; вони виявляються в цілях, інтересах, переконаннях та ін.. Юнацтво утверджує свою свободу, автономію, формуючи власну систему цінностей. Ціннісний розвиток особистості передбачає процеси соціалізації, індивідуалізації, універсалізації індивіда. Ця лінія в еволюції цінностей пов'язана з розвитком самоусвідомлення та свободи особистісно-індивідуальних проявів юнаків і дівчат, тобто реалізації їх суб'єктності (О. В. Завгородня). Проблема цінностей є стратегічно важливим питанням, оскільки юнацтво з несформованою суб'єктністю неспроможне здійснювати вибір, або ж у нього відсутня стійка стратегія у здійсненні певного вибору (М. В. Ісаков). Відкриття ж власного неповторного «Я» в юнацькому віці переживається як найвища цінність, що дозволяє хлопцям і дівчатам розвивати особистісну автономію та власне суб'єктне «Я» й встановлює взаємозв'язок між

мотиваційним та конативним чинниками розвитку суб'єктності юнацтва. *Смисложиттєві орієнтації* – здатність особистості вибудовувати життя, згідно зі своїми смисловими утвореннями. У юнацькому віці вони є ключовими цінностями, які акумулюють значущі тенденції щодо самореалізації (Д. О. Леонтьєв, Ю. М. Швалб).

Конативний чинник розвитку суб'єктності в юнацькому віці включає в себе самоконтроль, самоуправління та автономність. Самоконтроль – процес усвідомленого, вольового управління своїм психічним життям, поведінкою й діяльністю відповідно з внутрішньою картиною світу, настановами, ціннісними орієнтаціями, індивідуальною нормативністю особистості. Активно-перетворювальна поведінка людини потребує ґрунтовного планування, що вимагає від юнаків високого рівня контролю за зміною ситуації, що в психологічному плані ставить їх над ситуацією, і дає можливість відчутти себе суб'єктом власної життєдіяльності (Ю. М. Швалб). Рівень розвитку самоконтролю є важливим показником зрілості особистості юнацького віку, а також показником особливостей взаємозв'язку між когнітивним, афективним і мотиваційним чинниками розвитку її суб'єктності. *Самоуправління* – це керування своїм власним розвитком, що базується на сформованих раніше психологічних якостях особистості. Здатність управляти власними діями (довільність), дозволяє говорити про суб'єктні дії (К. М. Поливанова, М. О. Щукіна). У юнацькому віці продовжується процес становлення соціальної та особистісної емансипації особистості, що виражає себе через різні форми, особистісної автономії. Усвідомлення своєї автономності дає можливість індивіду дотримуватись власної позиції в різних умовах соціального середовища (М. І. Єнікєєв). *Автономність* розуміється як здатність людини бути самостійною, незалежною від інших людей, мати власну суб'єктну позицію, бути здатною до самовизначення (К. О. Абульханова, Б. Г. Ананьєв, В. А. Брушлинський, С. Л. Рубінштейн). Автономність здебільшого розглядається науковцями через поняття «самостійність», «самодетермінація», «самодіяльність», тобто того, що веде особистість до розвитку та реалізації потенцій власної суб'єктності.

Отже, провівши теоретичний аналіз проблеми психологічних чинників розвитку суб'єктності особистості в юнацькому віці ми визначили, що психологічні чинники – це ті внутрішні детермінанти її психіки, що опосередковують усі зовнішні впливи.

Механізмами розвитку суб'єктності особистості в юнацькому віці виступають: *самопізнання, самовизначення, саморегуляція та саморозвиток.* Самопізнання як механізм розвитку суб'єктності юнацького віку діє, у свою чергу, через механізми самоідентифікації та самоствердження. *Саморегуляція* пов'язана з плануванням особистістю цілеспрямованих змін в собі. Ця форма базується на досвіді самопізнання та оволодіння внутрішніми резервами, що спрямовані на самореалізацію, а також забезпечує побудову ієрархії мотивів і вирішення конфліктів між індивідними, соціальними, індивідуальними й духовними мотивами на користь останніх (І. Д. Бех, І. С. Булах, О. А. Конопкін, К. М. Поливанова, С. О. Ставицька). К. О. Абульханова-Славська розглядає саморегуляцію як механізм, що активізує та спрямовує позицію суб'єкта за рахунок оптимізації психічних можливостей, компенсації недоліків, регуляції індивідуальних станів. *Самовизначення* як механізм розвитку суб'єктності – це діяльність, спрямована на пошук і реалізацію індивідуальних варіантів життєвого шляху; усвідомлений акт виявлення й утвердження власної позиції особливо в складних і значущих життєвих ситуаціях (Б. С. Волков). Самовизначення в юнацькому віці пов'язане з якісно іншим сприйманням часу, коли сьогодення постійно співвідноситься з майбутнім, оцінюється з позицій майбутнього (Л. І. Божович). Потенціал *саморозвитку* та самовдосконалення закладено в кожній людині. Як розгортається програма

біологічного дозрівання, так відбувається і поступове, обережне, малопомітне втілення в життя незрівнянно складнішої програми самопізнання, особистісного розвитку, програми наближення до власної сутності, до глибинного єства (Г. А. Цукерман). Усвідомлюючи свої атрибутивні властивості (індивід, індивідуальність, особистість, суб'єкт), людина усвідомлює необхідність власного самоздійснення через саморозвиток (В. О. Татенко). Таким чином, різні аспекти саморозвитку визначають успішність розвитку суб'єктності.

На основі визначених чинників та механізмів ми створили модель розвитку суб'єктності в юнацькому віці.

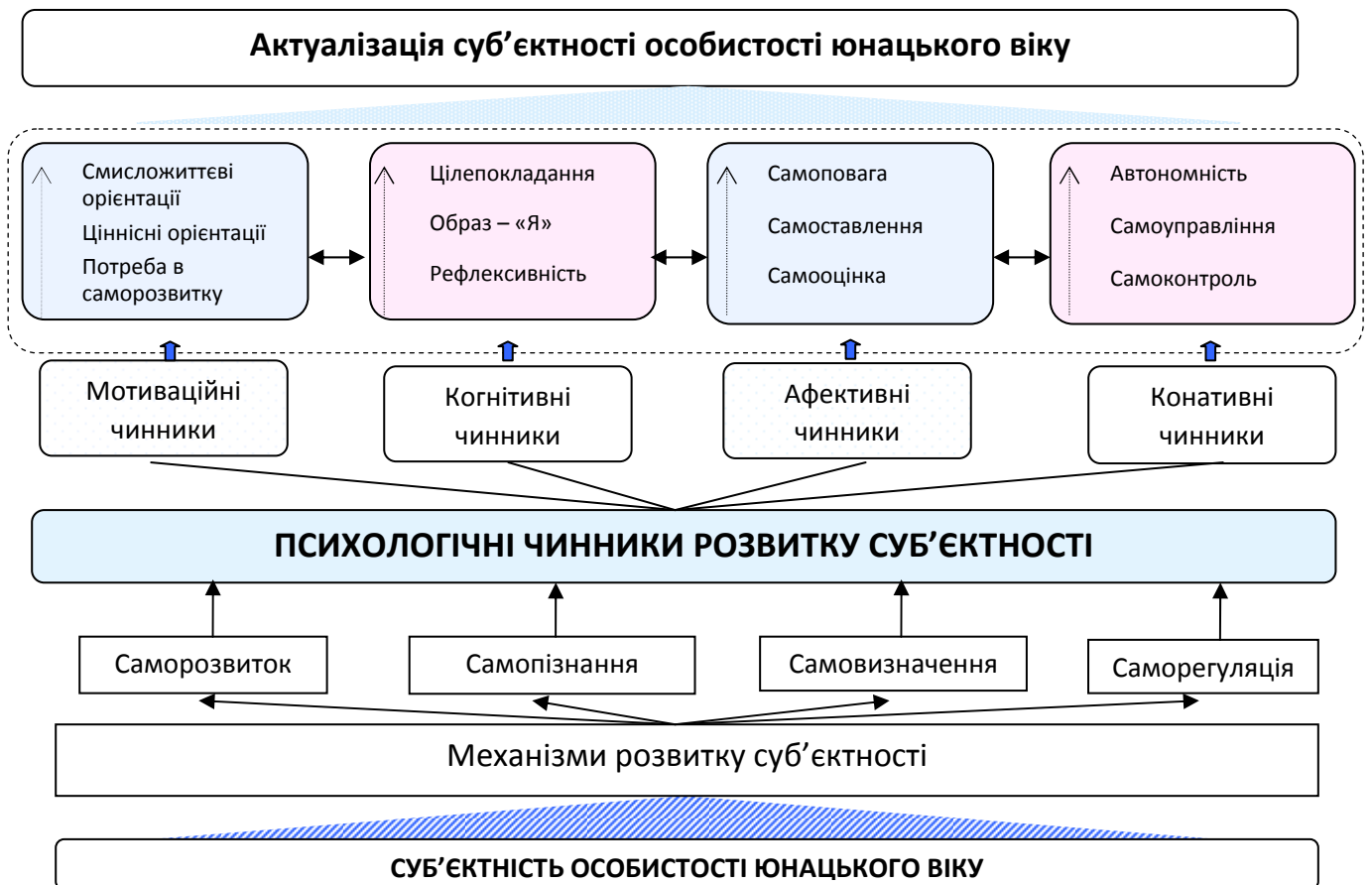

Рис. 1. 1. Психологічні чинники розвитку суб'єктності в юнацькому віці.

Окреслені та змодельовані теоретичні положення стали основою для побудови емпіричного дослідження, спрямованого на визначення провідних психологічних чинників розвитку, особливостей, критеріїв, показників та рівнів сформованості суб'єктності в юнацькому віці.

У другому розділі – *«Емпіричне дослідження психологічних чинників розвитку суб'єктності в юнацькому віці»* представлено програму та результати емпіричного дослідження психологічних чинників та рівнів розвитку суб'єктності в юнацькому віці; охарактеризовано вибірку, описано методи та процедури, подано результати дослідження та їх інтерпретацію.

Теоретичний аналіз зарубіжних та вітчизняних наукових джерел дозволив нам визначити методологічні та методичні принципи психодіагностичного дослідження чинників розвитку суб'єктності особистості юнацького віку на основі суб'єктно-діяльнісного та генетико-моделюючого підходів (К. О. Абульханова-Славська, І. Д. Бех, С. Д. Максименко, В. І. Слободчиков, В. О. Татенко та ін.).

Завданням констатувального етапу дослідження, було емпіричне визначення та аналіз характеристик та особливостей основних психологічних чинників впливу на розвиток суб'єктності особистості юнацького віку, відповідно до запропонованої в першому розділі дисертаційної роботи теоретичної моделі.

Опрацювання результатів емпіричного дослідження чинників за відповідними методиками та узагальнений аналіз отриманих результатів дослідження з використанням U-критерію Манна-Уїтні засвідчує, що найбільш значуще навантаження на динаміку показників суб'єктності в юнацькому віці мають складові **афективного чинника** її розвитку, зокрема в досліджуваних від першого до третього курсу статистично значущою є динаміка показників *самоствавлення* за такими шкалами: *відображене самоствавлення* $U=945$ при $p \leq 0,03$, *самоприйняття* ($U=952$ при $p \leq 0,03$), *самоприв'язаність* ($U=842$ при $p \leq 0$) та *внутрішня конфліктність* ($U=865$ при $p \leq 0$). Зміна показників від першого до третього курсу в студентів за іншими шкалами (*самооцінка* $U=1057$ при $p \leq 0,51$, *самоповага* $U=1227$ при $p \leq 0,88$, *самовпевненість* $U=1134$ при $p \leq 0,41$, *самокерівництво* $U=1042$ при $p \leq 0,14$, *самоцінність* $U=1191$ при $p \leq 0,67$, *самоприйняття* $U=1118$ при $p \leq 0,35$, *внутрішня конфліктність* $U=999$ при $p \leq 0,08$, *самозвинувачення* $U=1221$ при $p \leq 0,84$) не є статистично значущою, що актуалізує необхідність спеціально організованої системної роботи щодо розвитку суб'єктного потенціалу юнацтва.

Другу позицію в ієрархії психологічних чинників впливу на розвиток суб'єктності за отриманими показниками посідає **когнітивний чинник**, зокрема статистично значущою є різниця між показниками (від першого до третього курсу) *активності* (*Фактор А* – $U=886$ при $p \leq 0,01$). Інші показники (*рефлексивність* $U=1022$ при $p \leq 0,12$, *цілепокладання* $U=1226$ при $p \leq 0,87$, *фактор О* $U=1002$ при $p \leq 0,09$, *фактор С* $U=1027$ при $p \leq 0,12$) не є статистично значущими.

На третьому місці за динамікою впливу на розвиток суб'єктності юнаків і дівчат знаходиться **мотиваційний чинник**. Статистично значущими показниками в обох групах студентів перших і третіх курсів є показники *реалізації потреб в саморозвитку* ($U=835$ при $p \leq 0$) та показники *смыслжиттєвих орієнтацій* за шкалами: *«процес життя»* ($U=890$ при $p \leq 0,01$) та *«результативність життя»* ($U=944$ при $p \leq 0,03$). Значно більше студентів 3-го курсу, на противагу першокурсникам, задоволені тим відрізком життя, що вже прожили; вони вважають його досить продуктивним, а також задоволені власними виборами, зокрема професійним вибором.

Останнє місце в ієрархії досліджуваних психологічних чинників розвитку суб'єктності в юнацькому віці займають показники складових **конативного чинника**. Так, між показниками досліджуваних обох груп є суттєва різниця у виборі стилю поведінки в конфліктній ситуації, зокрема за шкалою *«приспосовання»*. Цей показник складає $U=924$ при $p \leq 0,02$. Студенти 3-го курсу в процесі міжособистісної взаємодії здебільшого підлаштовуються, навіть поступаються чимось значущим для себе, часто, нехтуючи власними інтересами для того, щоб досягти мети. Інші показники (*суперництво* $U=1246$ при $p \leq 0,99$, *угода* $U=1225$ при $p \leq 0,86$, *унікнення* $U=1235$ при $p \leq 0,92$, *самоконтроль у спілкуванні* $U=1080$ при $p \leq 0,23$, *поведінкова автономія* $U=975$ при $p \leq 0,14$, *функціональна автономія* $U=1123$ при $p \leq 0,58$) не мають статистично значущої різниці в показниках.

Процедура факторного аналізу дозволила виділити 4 фактори у зміст яких включено складові основних чинників, які впливають на розвиток суб'єктності в юнацькому віці; визначена їх ієрархія та виявлені особливості їх взаємодії в процесі розвитку. Аналіз структури першого фактора та змістових характеристик показників складових чинників розвитку суб'єктності, що його утворюють, дозволив визначити

його як **«Особливості ставлення студентів до себе»**. Найбільш значущими показниками цього фактору є складові афективного чинника розвитку суб'єктності юнаків і дівчат: *самооцінка* (0,956), *самоприйняття* (0,819) та *самоставлення* (0,806).

На другому місці перебуває фактор **«Особливості уявлень студентів про себе»**. Найбільше факторне навантаження отримали показники тих складових, що визначають характеристики когнітивного чинника розвитку суб'єктності в юнацькому віці: *рефлексивність* (0,813), *цілепокладання* (0,573) та *образ-Я*, який представлений уявленнями юнацтва про наявність у себе соціально бажаних (0,738) і вольових (-0,318) якостей та про рівень власної активності (0,581).

Третє місце за впливом на розвиток суб'єктності в юнацькому віці займає фактор **«Особливості мотивації студентів»**. Високі показники факторного навантаження тут отримали *смысложиттєві та ціннісні орієнтації студентів*. Найбільший вплив серед них здійснюють такі: *продуктивне життя* (0,571), *освіченість* (0,518), *активне життя* (0,448), *сміливість у відстоюванні своєї думки* (0,445) та *впевненість у собі* (0,402).

Четвертий фактор **«Особливості регуляції поведінки студентами»** включає такі показники складових конативного чинника розвитку суб'єктності, як *самоконтроль, самоуправління та автономність*. Низький рівень самоконтролю (-0,477) у спілкуванні більше, ніж інші показники цього фактору впливає на розвиток суб'єктності юнацтва. На розвиток суб'єктності юнаків та дівчат також впливає спосіб, у який вони зазвичай врегульовують конфлікти. Найбільше навантаження отримали *співпраця* (0,468) та *суперництво* (-0,458).

Визначення середнього арифметичного показника рівнів розвитку чинників суб'єктності досліджуваних за виділеними факторами показало, що *високий рівень* розвитку чинників суб'єктності притаманний 23% респондентів, *середній рівень* розвитку чинників суб'єктності – 49%, а *низький рівень* розвитку чинників суб'єктності – 28% досліджуваних. *Високий рівень* розвитку чинників суб'єктності (23%) – юнаки й дівчата аналізують свої вчинки, несуть відповідальність за наслідки прийнятих рішень, будують свою взаємодію з іншими людьми на взаєморозумінні, взаємоповазі, з повагою ставиться до позиції іншої людини, застосовують індивідуальний творчий підхід до будь-якої справи, ставляться до себе як суб'єкта власного життя, розвитку, саморозвитку. Вони відрізняються цілеспрямованістю, наполегливістю, різними способами намагаються досягати поставленої мети, плануючи власні дії заздалегідь, передбачають перспективи свого розвитку; виявляють ціннісне ставлення до себе, приймають себе такими, якими вони є (позитивна самооцінка, самоповага, саморозуміння), задоволені власним життям, контролюють свою поведінку, діяльність, займаються самовихованням, саморозвитком власної особистості. *Середній рівень* розвитку чинників суб'єктності (49%) – юнаки й дівчата в більшості ситуацій аналізують свої задуми, поведінку, наслідки своєї діяльності, взаємодії з іншими людьми; проте вони не завжди можуть зрозуміти позицію іншої людини, поставити себе на місце іншого, зрозуміти свою роль у власному житті та житті інших людей; ставляться до себе залежно від ситуації; у звичних умовах упевнені у собі, працелюбні, орієнтовані на успіх, але при появі несподіваних труднощів впевненість знижується, наростає тривога; вони мають нестійку самооцінку, підвищений рівень самокритичності, не завжди досягають поставленої мети, недостатньою мірою проявляють суб'єктну позицію. *Низький рівень* розвитку чинників суб'єктності (28%) – у юнаків і дівчат дуже слабкий внутрішній аналіз своєї діяльності, вчинків, особливо їх наслідків. Перенесення відповідальності на інших за власні недоліки, пошук в інших причин своїх неприємностей вказують на низький вольовий контроль, слабкі механізми саморегуляції; вони схильні до самозвинувачення, що

заважає їм адекватно сприймати себе та оточуючу дійсність, при цьому відбувається конфлікт між «Я» реальним та «Я» ідеальним, рівнем домагань та фактичними досягненнями; вони мають підвищену чутливість до зауважень, критики, що робить їх образливими, недовірливими до себе та інших; вони відчують невпевненість у своїх можливостях, сумніви при прийнятті рішень, зацикленість на власних проблемах, несамостійність, безвідповідальність, інколи безпорадність.

Отже, рівень сформованості складових психологічних чинників розвитку суб'єктності та особливості їх змістових характеристик визначають особливості розвитку суб'єктності в юнацькому віці. Так, студенти, які мають низький рівень розвитку складових означених груп чинників, мають нижчий рівень розвитку суб'єктності, ніж студенти з високим рівнем їх розвитку, що й визначає напрям та зміст нашої подальшої роботи щодо актуалізації потенціалу суб'єктності особистості юнацького віку.

У третьому розділі роботи – **«Актуалізація потенціалу суб'єктності особистості в юнацькому віці»** – презентовано методологію, визначено мету, завдання та принципи формувального експерименту. Розкрито зміст і структуру комплексної програми актуалізації суб'єктного потенціалу в юнацькому віці. Наведено результати експериментальної перевірки ефективності розробленого та апробованого психологічного тренінгу з актуалізації потенціалу суб'єктності юнаків і дівчат та представлена оцінка його ефективності; розроблено методичні рекомендації щодо актуалізації суб'єктності особистості в юнацькому віці.

Багатогранність проблеми вивчення суб'єктного потенціалу особистості визначає різновекторну спрямованість вивчення суб'єктності на основі різних парадигм, зокрема суб'єктно-діяльнісного та генетико-моделюючого підходів (К. О. Абульханова-Славська, І. Д. Бех, А. В. Брушлинський, С. Д. Максименко, В. І. Слободчиков, С. О. Ставицька, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, В. М. Ямницький та ін.), коли людина виступає актором, режисером, господарем свого життя. При цьому самодетермінація особистості розгортається як низка зусиль, спрямованих на досягнення поставлених цілей, цілісності, автономності. Суб'єктність розуміється науковцями (Б. Г. Ананьєв, А. В. Брушлинський, О. М. Волкова, В. І. Слободчиков, Г. А. Цукерман, В. А. Петровський, Л. Є. Просандєєва, М. О. Щукіна та ін.) як здібність особистості до саморозвитку.

Формувальний етап дослідження було здійснено впродовж 2013-2014 рр. на базі Чернігівського державного інституту економіки і управління зі студентами 3-го курсу спеціальності «Облік і аудит».

За результатами теоретичного дослідження та констатувального експерименту нами розроблено *«Програму актуалізації потенціалу суб'єктності в юнацькому віці»*, яка включає психологічний тренінг *«Актуалізація потенціалу суб'єктності в юнацькому віці»*, самостійну роботу досліджуваних за рекомендованим планом завдань. Основними формами та методами програми виступили: *вправи моделювання, вправи-релаксації, міні-лекції, групові дискусії, творчі завдання, групова рефлексія, метафоричні історії, ситуаційно-рольові ігри, анкетування, медитації-візуалізації*.

Ключовим методом *«Програми актуалізації потенціалу суб'єктності особистості в юнацькому віці»* став *психологічний тренінг*, який включав три етапи (орієнтувальний, розвивальний і завершальний) і передбачав проведення 15 занять, які проводились двічі на тиждень тривалістю 4 години кожне.

Загальний обсяг програми склав 90 годин, із яких: 60 годин – тренінгова робота, 30 годин – робота студентів за рекомендованим планом завдань для самостійного виконання (твори-роздуми, ведення щоденника та ін.).

Мета психологічного тренінгу полягала в актуалізації особистісного потенціалу юнаків та дівчат для активного перетворення себе й оточуючої дійсності, розвитку автономності та здатності до саморозвитку й свідомої самореалізації своєї внутрішньої сутності.

Запропонована програма спрямована на підвищення рівня розвитку суб'єктності шляхом актуалізації провідних чинників через вирішення наступних **завдань**: підвищення рівня загальної рефлексивності; вдосконалення здатності самоусвідомлення та саморозуміння; розвиток самосвідомості; корекція та вдосконалення здатності до самоконтролю та саморегуляції; корекція самоприйняття, розвиток позитивного самоствавлення, самоповаги, підвищення самооцінки; аналіз та усвідомлення власної системи ціннісних та смисложиттєвих орієнтацій; розвиток здатності цілепокладання, планування та розробки стратегії досягнення поставлених цілей; усвідомлення наявних ресурсів та визначення шляхів саморозвитку; усвідомлення власних мотивацій та особистісних стимулів реалізації мети; усвідомлення себе в якості суб'єкта власного життя та суб'єкта саморозвитку.

Порівняльний аналіз динаміки рівневих показників складових основних чинників розвитку суб'єктності юнаків і дівчат до та після формувального експерименту показав, що в експериментальній групі порівняно з контрольною групою відбулися значущі кількісні та якісні позитивні зміни. Зокрема, у юнаків та дівчат експериментальної групи серед складових **когнітивного чинника** статистично значуще підвищились рівні розвитку компонентів **образу Я – активності** ($t = - 3,482$, де $p \leq 0,01$) та **сили** ($t = - 3,1$, де $p \leq 0,01$), а також з'явилась тенденція до зростання рівня розвитку **оцінки** ($t = - 2,076$, де $p \leq 0,05$) та **цілепокладання** ($t = - 1,734$ при $p \leq 0,05$); також виявлено значущу різницю між експериментальною та контрольною групою щодо складових **афективного чинника** ($t = 2,682$ при $p \leq 0,05$), де на значущому рівні відбулося зростання показників **самооцінки** (з 36% до 60%) ($t = - 3,636$ при $p \leq 0,01$) та значуще знизилась показники **внутрішньої конфліктності** ($t = 2,336$ при $p \leq 0,05$) і **самозвинувачення** ($t = 2,108$ при $p \leq 0,05$) досліджуваних, при цьому різниця рівні розвитку самозвинувачення учасників експериментальної та контрольної груп зросла і є статистично значущою ($t = - 1,848$ при $p \leq 0,05$); незначуще збільшився відсоток осіб з високим рівнем самоприйняття ($t = 1,768$ при $p \geq 0,05$), однак відмінність рівнів його розвитку між експериментальною та контрольною групою є значущою ($t = 1,768$ при $p \leq 0,05$); щодо складових **мотиваційного чинника**, то після проведеного розвивального впливу серед учасників експериментальної групи зросла важливість **суспільного визнання** ($t = 2,071$ при $p \leq 0,05$), **творчості** ($t = 2,957$ при $p \leq 0,01$) та **впевненості у собі** ($t = 2,759$ при $p \leq 0,05$); стали важливішими **терпимість до думок інших** ($t = 1,895$ при $p \leq 0,05$) та **піклування про інших** ($t = 2,905$ при $p \leq 0,01$); зросли середні показники за шкалами - **мета в житті** ($t = - 1,734$ при $p \leq 0,05$) та **локус контролю Я** ($t = - 1,947$ при $p \leq 0,05$), при цьому показники експериментальної та контрольної груп статистично різняться між собою (відповідно $t = - 1,840$ при $p \leq 0,05$ та $t = - 2,366$ при $p \leq 0,05$); значуще змінився ($t = 1,822$ при $p \leq 0,05$) загальний показник **життєвих орієнтацій** учасників експериментальної групи; щодо складових **когнітивного чинника** спостерігається значуще підвищення показників рівня **самоконтролю** досліджуваних експериментальної групи ($t = - 2,813$ при $p \leq 0,01$), при цьому різниця рівнів експериментальної та контрольної груп виявилась статистично значущою ($t = - 1,836$ при $p \leq 0,05$); за результатами дослідження **самоуправління** значуще знизилась середні показники такого способу регулювання конфліктів, як **суперництво** з 5,05 до 3,82 ($t = 2,075$ при $p \leq 0,05$) та зросли показники **угоди** з 6,84 до 7,08 ($t = - 2,663$ при $p \leq 0,05$); юнаки та дівчата експериментальної групи стали значно

частіше та ефективніше при виникненні конфліктних ситуацій використовувати такі способи її врегулювання, як *співпрацю* ($t = -1,865$ при $p \leq 0,05$) та *угоду* ($t = -1,953$ при $p \leq 0,05$) й рідше уникати їх вирішення ($t = 1,797$ при $p \leq 0,05$); у них виявлені тенденція до позитивної динаміки рівнів *самореалізації потреб у саморозвитку* ($t = 2,484$ при $p \leq 0,05$) та тенденція до зростання рівня розвитку *особистісної автономії* досліджуваних експериментальної групи - *поведінкової* ($t = -1,733$ при $p \leq 0,05$) та *емоційної* ($t = -1,835$ при $p \leq 0,05$) її складових, а також статистично значущу різницю рівнів *поведінкової* ($t = 1,762$ при $p \leq 0,05$) та *емоційної* ($t = 1,770$ при $p \leq 0,05$) її складових у досліджуваних експериментальної та контрольної груп.

Повторна процедура факторного аналізу, коли отримані сирі дані, які показували ступінь вираженості складових чинників суб'єктності, які входили до кожного фактору у порядковій шкалі, були переведені в стандартизовані показники рівнів дозволила визначити та за допомогою t-критерія Стьюдента порівняти динаміку показників рівнів розвитку складових чинників суб'єктності досліджуваних, що входять до кожного фактору до та після формувального етапу дослідження (див. Таб. 1.)

Таблиця 1.

Динаміка показників рівнів факторного навантаження складових чинників розвитку суб'єктності у студентів експериментальної та контрольної груп до та після експерименту n = 50

Фактор (факторне навантаження)	Рівні	До експерименту						Після експерименту						t-критичне
		Н/р		С/р		В/р		Н/р		С/р		В/р		
	групи	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
Особливості ставлення до себе	ЕГ	8	32	11	44	6	24	3	12	13	52	9	36	-1,714*
	КГ	6	24	12	48	7	28	7	28	11	44	7	28	0,360
t-критичне		-0,584						1,886*						
Особливості уявлень про себе	ЕГ	8	32	15	60	2	8	4	16	12	48	9	36	-2,686*
	КГ	8	32	14	56	3	12	7	28	14	56	4	16	-0,625
t-критичне		-0,433						1,056						
Особливості мотивації	ЕГ	7	28	12	48	6	24	5	20	13	52	7	28	-0,437
	КГ	6	24	13	52	6	24	6	24	14	56	5	20	0,523
t-критичне		-0,468						0,551						
Особливості регуляції поведінки	ЕГ	8	32	10	40	7	28	7	28	12	48	6	24	0,376
	КГ	7	28	11	44	7	28	9	36	11	44	5	20	0,818
t-критичне		-0,397						0,536						

*- $p < 0,05$

Визначення середнього арифметичного показника рівнів розвитку складових чинників розвитку суб'єктності юнаків і дівчат за виділеними факторами після проведення формувального етапу показало, що в експериментальній групі показники *високого рівня зросли з 23% до 28%, середнього рівня – з 49% до 53%, а низького рівня зменшилися до 19% з 28%*. Складові чинників є показниками суб'єктності, а це означає, що актуалізація складових чинників призводить до розвитку суб'єктності.

Результати формувального експерименту доводять ефективність розробленого та впровадженого психологічного тренінгу з актуалізації потенціалу суб'єктності юнаків та дівчат та вказують на доцільність його проведення зі студентами з метою розвитку суб'єктного потенціалу їх особистості. Розроблені за результатами теоретичного та експериментального дослідження *психолого-педагогічні рекомендації щодо актуалізації потенціалу суб'єктності особистості в юнацькому віці* висвітлюють психологічні умови ефективної реалізації запропонованої програми. Застосування у практичній навчально-виховній діяльності запропонованих методичних рекомендацій сприятиме актуалізації особистісної активності в юнацькому віці щодо розвитку власної суб'єктності, а також допоможе педагогам та психологам спрямувати практичну взаємодію з юнаками й дівчатами в напрямку позитивного впливу на розвиток їх суб'єктності.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичний аналіз психолого-педагогічних підходів до проблеми феномену суб'єктності; проаналізовано основні чинники розвитку суб'єктності в юнацькому віці; визначено та науково обґрунтовано критерії, рівні, механізми та психологічні чинники розвитку суб'єктності особистості юнацького віку; розроблено, апробовано та впроваджено програму актуалізації суб'єктності потенціалу юнаків і дівчат, що включає психологічний тренінг та психолого-педагогічні рекомендації щодо розвитку суб'єктності в юнацькому віці. Результати проведеного дослідження дали підстави для формулювання таких висновків:

1. Здійснено аналіз теоретичних підходів до вивчення проблеми психологічних чинників розвитку суб'єктності особистості юнацького віку. Констатовано: як зарубіжні, так і вітчизняні теорії психічного розвитку поклали початок суб'єктному підходу щодо розуміння чинників розвитку суб'єктності особистості.

У зарубіжних теоріях розвиток суб'єктності в юнацькому віці пов'язують з інтеріоризацію батьківського авторитету; набуттям особистісної автономії як незалежності, свободи та відповідальності; самоідентичністю, самоконтролем та самоефективністю; незалежністю мислення й саморегуляцією поведінки; самовираженням та самоздійсненням; розвитком когнітивних процесів; внутрішніми силами особистості.

У вітчизняній психології розвиток суб'єктності в юнацькому віці розглядається як процес привласнення цінностей, зразків поведінки; відкриття межі між реальною та ідеальною формою дорослості, що носить авторський характер; активністю, яка виступає основою розвитку особистості в якості суб'єкта; ідеєю саморозвитку як вільного спричинення; континуальною суб'єктною здатністю особистості до усвідомлення та самоусвідомлення; зі здатністю не тільки відображати світ і відповідати на його впливи, а й творити, бути його автором; з полісуб'єктною взаємодією, спрямованою на перебудову себе й оточуючого світу.

2. Юнацький вік є періодом стрімкого розвитку самосвідомості особистості, що забезпечує розвиток її суб'єктності. Найбільш інтенсивно розвиток самосвідомості особистості відбувається в юнацький період її розвитку. Тому основні психологічні чинники розвитку суб'єктності особистості юнацького віку можна співвіднести з базовими структурними компонентами її самосвідомості. Суб'єктний рівень самосвідомості - це якісно інший рівень розвитку особистості, яка аналізує, осмислює, переосмислює власні задуми, змінює та ставить перед собою проміжні цілі, планує, шляхи їх досягнення, несе відповідальність за власні рішення перед собою й суспільством, а потім реалізує їх у своєму житті.

Доведено, що суб'єктність - це складна інтегративна властивість особистості, яка відображає здатність особистості до активного перетворення себе і оточуючої дійсності, виражає характеристику свідомої самореалізації людиною своєї внутрішньої природної сутності, визначає людину як суб'єкта життєдіяльності, робить її автономною. Розвиток самосвідомості та особистісної автономії детермінується певними психологічними чинниками як внутрішніми умовами, які і визначають розвиток суб'єктності особистості юнаків і дівчат. Такі чинники одночасно є компонентами в структурі самосвідомості їх особистості: *когнітивні* (рефлексивність, образ-Я, цілепокладання); *афективні* (самооцінка, самоствавлення, самоповага); *мотиваційні* (потреба в саморозвитку, ціннісні орієнтації, смисложиттєві орієнтації.); *конативні* (самоконтроль, самоуправління, автономність).

Встановлено, що найбільше значуще навантаження (у порядку зменшення значущості) на динаміку показників суб'єктності й відповідно рівнів її розвитку в юнацькому віці мають складові *афективного чинника*, зокрема динаміка показників *самоствавлення* за шкалами: *відображене самоствавлення, самоприйняття, самоприв'язаність та внутрішня конфліктність*; *когнітивного чинника* за показниками *пізнавальної активності*; *мотиваційного чинника* за показниками *реалізації потреб в саморозвитку* та показниками *смисложиттєвих орієнтацій* за шкалами: *«процес життя» та «результативність життя»*; *конативного чинника* за шкалою *«приспосовання»*, де суттєво відрізняється стиль поведінки юнацтва в конфліктній ситуації.

3. Критеріями розвитку суб'єктності в юнацькому віці визначено: *диспозиційність* – здатність юнаків і дівчат бачити спосіб досягнення своїх дій, планувати досягнення поставленої мети; *самопотенціювання* - здатність знаходити, обирати й створювати засоби, необхідні для досягнення поставлених цілей, для реалізації того, що замислено; *атрибутивність* – усвідомлене цілісне сприйняття й наділення себе якостями індивіда, індивідуальності, особистості, суб'єкта.

Складовими психологічних чинників розвитку суб'єктності в юнацькому віці є (в порядку зменшення значущості показників): особливості ставлення студентів до себе (*самооцінка, самоприйняття та самоствавлення*); особливості уявлень студентів про себе (*рефлексивність, цілепокладання та образ-Я, який представлений уявленнями юнацтва про наявність у себе соціально бажаних і вольових якостей та рівень власної активності*); особливості мотивації студентів (*смисложиттєві та ціннісні орієнтації студентів*, зокрема - продуктивне життя, освіченість, активне життя, сміливість у відстоюванні своєї думки та впевненість у собі, почуття гумору, незалежність, турбота про інших та пізнання); особливості саморегуляції поведінки (*самоконтроль, самоуправління та автономність*, а також спосіб, у який вони зазвичай врегульовують конфлікти – *співпраця, суперництво, їх особистісна автономія - функціональна емоційна та поведінкова*).

Доведено, що рівень сформованості складових психологічних чинників розвитку суб'єктності (високий, середній, низький) та особливості їх змістових характеристик визначають рівні та особливості розвитку суб'єктності в юнацькому віці. Механізмами розвитку суб'єктності як складної інтегративної властивості особистості в юнацькому віці виступають: *самопізнання* (визначає динаміку складових когнітивного чинника), *самовизначення* (визначає динаміку складових афективного чинника), *саморегуляція* (визначає динаміку складових конативного чинника) та *саморозвиток* (визначає динаміку складових мотиваційного чинника). Складові чинників є показниками суб'єктності, а це означає, що актуалізація складових чинників призводить до розвитку суб'єктності.

4. Методологічним підґрунтям розвитку суб'єктності юнацького віку виступають ключові наукові положення суб'єктно-діяльнісного підходу, представники якого розглядають особистість з точки зору активно-творчої позиції щодо власного життя, самодетермінації, самоорганізації, саморегуляції та ініціювання процесів самовдосконалення й самореалізації, досягнення особистісної автономії як рушійних сил усвідомленого та цілеспрямованого самоздійснення особистості.

Результати апробації авторської програми «*Актуалізація потенціалу суб'єктності в юнацькому віці*» доводять ефективність розробленого та впровадженого психологічного тренінгу, вказують на доцільність його впровадження з метою розвитку суб'єктного потенціалу особистості юнаків і дівчат. Ефективною щодо розвитку суб'єктності є програма, спрямована на актуалізацію складових провідних психологічних чинників (когнітивного, афективного, мотиваційного, конативного), яка реалізується через вправи-розминки, вправи-моделювання, вправи-релаксації, міні-лекції, групові дискусії, групові творчі завдання, групова рефлексія, метафоричні історії, ситуаційно-рольові ігри, анкетування, медитації-візуалізації. Застосовані форми практичної тренінгової роботи було спрямовано на активізацію психологічних механізмів розвитку суб'єктності, а саме: саморозвитку (мотиваційні чинники), самопізнання (когнітивні чинники), самовизначення (афективні чинники) та саморегуляції (конативні чинники). У свою чергу, активізація зазначених механізмів, яку було здійснено шляхом організації цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу, передбачала якісні та кількісні зміни складових психологічних чинників, що зумовлюють розвиток суб'єктності в юнацькому віці, а саме: самооцінки, самоствавлення, самоповаги (*афективний чинник*), рефлексивності, образу-Я, цілепокладання (*когнітивний чинник*), потреби в саморозвитку, ціннісних орієнтацій, смисложиттєвих орієнтацій (*мотиваційний чинник*), самоконтролю, самоуправління, автономності (*конативний чинник*).

Розроблені за результатами теоретичного та експериментального дослідження *психолого-педагогічні рекомендації щодо актуалізації потенціалу суб'єктності особистості в юнацькому віці* висвітлюють психологічні умови ефективної реалізації запропонованої програми, що сприятиме актуалізації особистісної активності юнацтва щодо розвитку власної суб'єктності, а також допоможе педагогам та психологам спрямовувати практичну взаємодію з юнаками й дівчатами в напрямку позитивного впливу на розвиток їх суб'єктності.

Проведене наукове дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми розвитку суб'єктності особистості юнацького віку. Перспективу подальшої науково-дослідницької роботи ми вбачаємо у вивченні внутрішніх індивідуально-особистісних та зовнішніх соціальних умов розвитку суб'єктності в юнацькому віці.

Список праць, опублікованих за темою дисертації

Статті у вітчизняних фахових виданнях:

1. Новик Л. М. Суб'єктність як складова розвитку особистості людини / Л. М. Новик // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2008. – Т. X. – Вип. 4. – С. 103-109.

2. Новик Л. М. Самовідношення як чинник розвитку суб'єктності в юнацькому віці / Л. М. Новик // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. - № 26 (50). – (Серія № 12 «Психологічні науки»). – С. 309-314.

3. Новик Л. М. Ціннісні орієнтації як чинник розвитку суб'єктності в юнацькому віці / Л. М. Новик // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2009. – Т. XI, ч. 4 – С. 303-310.

4. Новик Л. М. Психологічні чинники розвитку суб'єктності в юнацькому віці / Л. М. Новик // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. - № 31 (55). – (Серія № 12 «Психологічні науки»). – С. 120-126.

5. Новик Л. М. Психологічні детермінанти становлення та розвитку суб'єктної позиції сучасного юнацтва / Л. М. Новик // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; за заг. ред. М. М. Слюсаревського ; [упоряд. Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна]. – К. : Толком, 2013. – Вип. 14. – С. 152-160.

6. Новик Л. М. Вплив психологічних чинників на процес соціалізації особистості юнацького віку / Л. М. Новик // Вісник Київського національного університет імені Т. Шевченка : зб. наук. праць. – К. : Видачничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – Вип. 6 – (Серія Психологія, педагогіка, соціальна робота). – С. 42-44.

Стаття у зарубіжному виданні:

7. Новик Л. Н. Основные факторы развития субъектности юношей / Л. Н. Новик // Новый университет : научный журнал. – Йошкар-Ола, 2015. - № 3 (48). – (Серия «Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук»). – С. 70-77.

Матеріали конференцій та публікації в інших виданнях:

8. Новик Л. М. Проблеми суб'єктності у психології / Л. М. Новик // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції: зб. матеріалів X Всеукраїнська наук.-практ. конф., Київ, 16-18 травня 2007 р. ; У 6-ти т. / Редкол.: І. І. Тимошенко (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2007. – Т. 4. – С. 181-183.

9. Новик Л. М. Проблема суб'єктності у сучасній психологічній науці / Л. М. Новик // Наука, освіта, суспільство очима молодих : Матеріали I Всеук. наук.-практ. конф. студентів та молодих науковців 15-16 травня 2008 року, м. Рівне. – Рівне : РДГУ, 2008. – С. 129-130.

10. Новик Л. М. Зарубіжні наукові підходи вивчення розвитку суб'єктності особистості юнацького віку / Л. М. Новик // Соціальна безпека і гуманітарний захист в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики : Міжнародна наук.-практ. конференція (4-5 грудня 2009 р.) : Тези доповідей. – Чернігів, 2009. – С. 60-63.

11. Новик Л. М. Деякі аспекти дослідження розвитку Я-концепції в юнацькому віці / Л. М. Новик // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества : VIII межвузовская научно-практическая конференция (г. Чернигов, 15 апреля 2009 года) : Материалы докладов и выступлений. – Чернигов : Украинско - Российский институт (филиал) МГОУ в г. Чернигове, 2009. – С. 110-113.

12. Новик Л. М. Суб'єктність як якісна характеристика активності особистості / Л. М. Новик // Імперативи розвитку України в умовах глобалізації : Міжнародна науково-практична конференція. (м. Чернігів, 12-13 червня 2009 р.) : Матеріали доповідей та виступів. – Чернігів : ЧДІЕУ, 2009.- С. 226-228.

13. Новик Л. М. Дослідження ціннісних орієнтацій засобами факторного аналізу з виділенням патернів базових цінностей / Л. М. Новик // Український вимір. Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. У 3 т. – Т.І. – Чернігів, 2010. – С. – 114-116.

14. Новик Л. М. Особливості розвитку суб'єктності в юнацькому віці / Л. М. Новик // Наука в інформаційному просторі : матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф., 29-30 верес. 2011 р. : В 7 т. - том 5 : Педагогіка. Психологія. Комунікативістика. – Дніпропетровськ, 2011р. – С. 57-59.

15. Новик Л. М. Роль самооцінки в розвитку суб'єктності юнаків / Л. М. Новик // «Сучасні наукові дослідження представників педагогічних та психологічних наук»: Збірник тез міжнародної наук.-практ. конференції : (м. Харків, Україна, 22-23 лютого 2013 року). – Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2013. – С. 96-98.

16. Новик Л. М. Суб'єктність як психологічний феномен / Л. М. Новик // Проблеми громадянського поступу українського суспільства: філософ.-правові та соціально-психологічні аспекти : мат. Міжн. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 21 січня 2015 р.). – Чернігів : Черніг. нац. технол. ун-т, 2015. – С. 424-429.

17. Новик Л. М. Суб'єктність як складова особистості юнаків / Л. М. Новик // Ukraine – EU. Modern technology, business and law : collection of international scientific U31 papers : in 2 parts. Part 1. Modern priorities, management and social development. Environmental protection collection – Chernihiv : CNUT, 2015. – С. 200-2004.

АНОТАЦІЇ

Новик Л.М. Психологічні чинники розвитку суб'єктності в юнацькому віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2015.

Дисертаційне дослідження присвячене системному теоретико-експериментальному дослідженню психологічних чинників розвитку суб'єктності в юнацькому віці; уточнено поняття суб'єктності в юнацькому віці, обґрунтовано критерії (диспозиційність, самопотенціювання, атрибутивність) та механізми (самопізнання, самовизначення, саморегуляція, саморозвиток) розвитку суб'єктності особистості юнацького віку; визначено основні психологічні чинники, які впливають на розвиток суб'єктності в юнацькому віці і забезпечують його позитивну динаміку (когнітивні, афективні, мотиваційні, конативні); визначені кількісні показники та змістові характеристики рівнів (високий, середній, низький) розвитку суб'єктності юнацтва, та його недостатній рівень розвитку в звичайних

умовах життєдіяльності; теоретично обґрунтовано, розроблено, апробовано комплексну програму актуалізації потенціалу суб'єктності особистості в юнацькому віці; доведено її ефективність та необхідність використання у процесі цілеспрямованих впливів на особистість юнака; розроблені психолого-педагогічні рекомендації щодо актуалізації потенціалу суб'єктності особистості в юнацькому віці.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктність, саморозвиток, психологічні чинники розвитку суб'єктності в юнацькому віці, актуалізація потенціалу суб'єктності особистості юнацького віку.

Новик Л. Н. Психологические факторы развития субъектности в юношеском возрасте. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2015.

Диссертационное исследование посвящено системному теоретико-экспериментальному исследованию психологических факторов развития субъектности в юношеском возрасте.

Установлено, что субъектность личности юношеского возраста – это сложное интегративное свойство личности, отражающее ее способность к активному преобразованию себя и окружающей действительности, которое выражает характеристику сознательной самореализации личностью своей внутренней сущности, характеризует ее как субъекта жизнедеятельности и обеспечивает автономность собственного жизнетворчества.

Теоретически доказано, что критериями развития субъектности в юношеском возрасте являются: диспозиционность, самопотенцирование, атрибутивность, а механизмами: самопознание, самоопределение, саморегуляция и саморазвитие. Основными психологическими факторами развития субъектности в юношеском возрасте выступают компоненты самосознания личности: когнитивный (рефлексивность, образ-Я, целеполагание); аффективный (самооценка, самоотношение, самоуважение); мотивационный (потребность в саморазвитии, ценностные ориентации, смысложизненные ориентации); конативный (самоконтроль, самоуправление, автономность).

Эмпирическое исследование показало, что наиболее значимую нагрузку (в порядке уменьшения) на динамику показателей субъектности в юношеском возрасте имеют составляющие *аффективного* фактора ее развития «Особенности отношения студентов к себе» (самооценка, самоуважение, самоотношение); *когнитивного* фактор («Особенности представлений студентов о себе» – рефлексивность, целеполагание, образ «Я»); *мотивационного фактора* («Особенности мотивации студентов» – смысложизненные ориентации, ценностные ориентации, реализация потребности в саморазвитии); *конативного фактора* («Особенности регуляции поведения студентами» – стили поведения в конфликтной ситуации, самоконтроль, личностная автономия).

Доказано, что программа актуализации субъектности в юношеском возрасте будет эффективной при условии покомпонентного развития основных ее составляющих и позволит юношам и девушкам повысить жизненную активность и осознать ответственность за собственные решения, определить собственную мотивацию саморазвития и построения жизненного пути, повысить уровень самоконтроля в процессе межличностного

взаимодействия; обеспечит усовершенствование индивидуально-личностных качеств, необходимых при реализации потребности в саморазвитии и самореализации.

Приведены результаты экспериментальной проверки эффективности разработанного и внедренного социально-психологического тренинга по актуализации потенциала субъектности юношества.

Представлены психолого-педагогические рекомендации преподавателям, психологам и социальным педагогам психологических служб для молодежи и высших учебных заведений, касающиеся организационных и содержательных аспектов, а также условий реализации программы «Актуализации потенциала субъектности в юношеском возрасте».

Ключевые слова: субъект, субъектность, саморазвитие, психологические факторы развития субъектности в юношеском возрасте, актуализация потенциала субъектности личности в юношеском возрасте.

Novyk L.M. Psychological factors of subjectivity development in early days. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences in specialty 19.00.07 – pedagogical and developmental psychology. – Kyiv Dragomanov National Teachers' Training University. – Kyiv, 2015.

This research is devoted to systematic theoretic and experimental research of psychological factors of subjectivity development in early days; a notion of subjectivity in early years is specified, criteria (disposition, potentialities of human, attributiveness) and mechanisms (self-knowledge, self-determination, self-regulation, self-development) of subjectivity development of personality in early days are proved; basic psychological factors which have an impact on the subjectivity development in early days and provide, its positive dynamics is defined (cognitive, emotional, motivational, conative); quantification and semantic descriptions of levels (high, medium, low) of subjectivity development of youth and its low level development in usual standards of living are defined; package program of potential updating of subjectivity personality in early days is theoretically proved, elaborated and approved officially; its effectiveness and the necessity of applying in the process of purposeful impacts on personality in early years is proved; psychological and pedagogical recommendations regarding potential updating of subjectivity personality in early days are elaborated.

Keywords: subject, subjectivity, self-development, psychological factors of subjectivity development in early days, potential updating of subjectivity personality in early days.